

A SZOVJET HÁBORÚS PRÓZA FŐBB KORSZAKAI

LENGYEL ZOLTÁN

Jóllehet a II. világháború időben egyre távolabb kerül tőlünk, ugyanakkor mint kimeríthetetlen téma ma is jelen van a világirodalomban, hat az írókra, mozgásba hozza képzeletüket. Újabb és újabb művek látnak napvilágot a közel hat évig tartó küzdelemről. Érthető, hogy különösen gyakran jelentkeznek ilyen témájú kisregényekkel és nagyobb lélegzetű művekkel a háború legnagyobb megpróbáltatásait elszenvedett Szovjetunió írói. Ahhoz azonban, hogy megértsük az utóbbi negyedszázadban keletkezett háborús művek újszerűségét, vissza kell tekinteni a műfaj születésére, meg kell vonni az eltelt negyvenöt év háborús irodalmában a korszakhatárokat rámutatva arra, mi az ami rokonítja, egymáshoz közel hozza, hasonlónvá teszi az egyes korszakokban keletkezett műveket, hol zárható le egy fejlődési szakasz, hogyan értékelhető, minőségileg mennyiben jelentett előrelépést az előző szakaszt felváltó új, milyen műfajok jellemezték az egyes szakaszokat, hol tart napjainkban a háborús kisregény fejlődése.

A háborúról szóló művek megjelenése az orosz irodalomban nem a Szovjetunió népeinek Nagy Honvédő Háborújával veszi kezdetét. Áttekintve az orosz irodalom fejlődését, megállapíthatjuk, hogy a XII. századtól napjainkig a legkülönbözőbb korokban keletkeztek olyan művek ismeretlen és ismert szerzők tollából, melyekben az orosz nép harca tükröződik a betolakodók ellen. (L.: Ének Igor hadáról, Zadonscsina, Alekszandr Nyevszkij legendája, Elbeszélés arról, hogyan pusztította el Batu Rjazanyt.) Ide sorolható A. Sz. Puskin Poltava című elbeszélő költeménye, M. J. Lermontov Borogyinó című verse, vagy L. Ny. Tolsztoj Szevasztopoli elbeszélései, valamint Háború és béke című regénye. A téma népszerűségét jelzi, hogy a forradalom és polgárháború győzelme után olyan máig is ható alkotások láttak napvilágot, mint A. Szerafimovics: Vasáradat, Ny. Osztrovszkij: Az acélt megedzík, A. Fagyevjev: Tizenkilencen, D. Furmanov: Csapajev című művei. E művek jelentősége igen nagy volt, hiszen túlzás nélkül el lehet mondani, ezeken nevelkedett az ifjú szovjet nemzedék.

Az irodalomtörténészek többsége egyetért abban, hogy az 1941-től napjainkig terjedő időszakot három szakaszra, periódusra oszthatjuk. Ezek a következők:

első szakasz 1941 – 1945

második szakasz 1946 – 1956

harmadik szakasz 1957 – napjainkig

Talán önkényesnek tűnhet e felosztás, hiszen a Nagy Honvédő Háború befejeződésével a 40-es évek végéig lényeges ábrázolásbeli és műfaji eltérés

nem figyelhető meg az egyes írók műveiben. Így az első szakaszon nyugodtan érthetnénk a 40-es évek irodalmát is. Vannak is irodalomtörténészek és írók, akik a 40-es, 50 – 60-as és 70-es évek irodalmáról beszélnek. (L.: V. Szevruk, J. Bondarev, V. Apuhtyina). Az első felosztás jobban érzékelteti a történelmi, kronológiai határvonalakat. A második periódus végét, illetve a harmadik kezdetét 1956 februárja jelenti, amikor is összeült az SZKP XX. kongresszusa, mely tulajdonképpen az első lépés megtételét jelentette a személyi kultusz okozta torzítások felszámolása során. A határvonalat tehát itt is történeti-politikai esemény jelenti. Az más kérdés, hogy a minden szempontból oly nagy jelentőségű Solohov: Emberi sors című művének megjelenése is ez év végére esik, mely minőségileg is egy új irány kezdetét jelöli. Természetesen az egyes szakaszokon belül is beszélhetünk a 40-es évek első és második felének irodalmáról, vagy az 50-es, 60-as és 70-es évek irodalmáról.

Az első szakaszban, azaz az 1941-től 1945-ig terjedő időszakban alakultak ki azok az eszmék, művészi tendenciák, amelyek a háború éveire, sőt bizonyos fokig inkább egy évtizedre meghatározták a háborúról szóló művek tartalmát és ábrázolásmódját. Az e korszakban keletkezett műveket a prognosztizálás és dokumentaritás jellemezte, azaz a „mi lesz tovább?”, „hogyan fog folytatódni?” E kérdésekre minden író a maga módján válaszolt, de egy kérdésben mindannyian egységes véleményen voltak. Egy pillanatig sem hitték, hogy elveszthetik a háborút, azaz legyőzhetők. Szentül hitték, hogy „lesz még ünnep az ő utcájukban is”. K. Szimonov az orosz jellem erejében bíz (Nappalok és éjszakák), akárcsak A. Tolsztoj az orosz karakterben (Orosz jellem), Bek a pszichológiai és politikai nevelőmunka hatékonyságában (Vlokalamszki országút), Gorbatov a kitartásban (Akiket nem lehet legyőzni). E művek egyszerűsége, dokumentaritása, hősi pártosza a háború időbeni közelségével magyarázható. Az írók célja az irodalom mozgósító erejének szem előtt tartása, az emberek optimizmusának ébrentartása volt. Általában konkrét tényekből indulnak ki, reális személyek sorsát írják le, megtörtént eseményeket ábrázolnak. Gondoljunk B. Polevoj: Egy igaz ember története c. művének hősére, Mereszjev-re, vagy Fagyjev: Az Ifjú Gárda című művére. E művekben a harcosok azon tulajdonságai tárulnak szemünk elé, amelyek már a szovjet viszonyok közepette fejlődtek ki bennük. A háborúnak e kezdeti szakaszában az ellenségnek a megítélésében sem látunk különbséget, német és német katona között az író nem akar differenciálni. Hajlamosak minden ellenséges katonát egy kalap alá venni és „szent bosszút állni” az „ádáz csordán”. (L.: J. Kupala: Belorusz partizánokhoz című versét).

A háborús irodalom második szakaszát, mely 1946-tól 1956-ig terjed, az anyagban való elmélyülés, a szélesebb panorámák megalkotása, a történetek összegzése jellemzi. Az írók rendelkezésére álló élményanyag gazdag. E korra leginkább a memoár és eposz közötti művek jellemzőek. A memoár irodalom – érthetően – úgyszintén virágzik (L.: P. Versigora: Tiszta lelkiismeretű emberek című művét). E korszakban lát napvilágot E. Kazakevics: Csillag és V. Nyekraszov: Fordul a kerék című alkotása. Ez utóbbi regénymár előre mutat, másfél évtizeddel megelőzte J. Bondarev, G. Baklanov és V. Bikov „lövészárak szemléletét” tükröző műveit.

A háborús irodalom harmadik szakaszának kezdete egybeesik M. Solohov: Emberi sors című kisregényének megjelenésével, mely újszerűségével

mintegy nyitánya, bevezetője e harmadik szakasznak. Solohov e kis remekművében az orosz nép népi, nemzeti vonását eszmei elhivatottságát, szilárd-ságát és lelki gazdagságát mutatja be. Egy ember sorsán keresztül a nép sorsába nyerhetünk bepillantást. Szokolovot V. Bikov: Alpesi balladájának Iván Tyerskájához hasonlóan a fogság nem tudja hazájától elfordítani, megváltoztatni, megtörni. Reménytelen helyzetekben a további küzdelemhez mindkettőnek hazaszeretete ad erőt. Az írónak e kisregénye leszámol azzal a nézettel is, hogy fogságba csak a gyengék és árulók eshettek. Ezt a képtelen nézetet cáfolják majd V. Bikov, G. Bondarev és K. Szimonov műveinek hősei is. Solohovnak Szokolov színes személyiségén keresztül sikerült bebizonyítania azt is, hogy az ember nem csupán egy kis csavar a háború gépezetében. Ugyanis a II. világháború alatt, majd az azt követő években keletkezett művekben sok szó esett az úgynevezett „csavarelméletről”, mely szerint az egyes emberek kis csavaroknak tekinthetők csupán, ha kihull egy, másik kerül a gépezetbe a helyére. Valóban úgy tűnik, a totális, gépesített, minden korábbi háborúnál kegyetlenebb hat évnek meg kellett volna erősíteni az emberben a „csavarelmélet” létjogosultságát, hiszen úgy tűnt, hogy az egyes ember semmit nem tehet, semmit sem kerülhet el, a gépezetben a helyét más harcos foglalja el, ha ő kidől a sorból. Solohov ezzel a torz, az emberek személyiségével nem számoló, azokat kis csavarkáknak tekintő nézettel számol le. E nézet elutasításaként jelenti ki K. Szimonov trilógiájának hőse Szerpilin, hogy egyetlen ember sem pótolható. Napjainkban különösen megnőtt az érdeklődés az egyes ember iránt, a személyiség szerepe iránt, s ez minden bizonnyal a tudományos-technikai forradalom korával magyarázható. M. Solohov, K. Szimonov, V. Bikov, G. Bondarev hősei is ilyen személyiségek, akik maguk alakítják, vagy legalábbis irányítják sorsukat, nem a vak sors eszközei. S teszik mindezt úgy, hogy közben érző, másokért tenni akaró, felelősséget vállaló emberek is tudnak maradni.

Solohov fentebb említett művével utat mutatott író társainak, akikre az a feladat várt, hogy műveikkel kialakítsák az elkövetkező időszak háborús irodalmának arculatát. Ezek az írók korábban maguk is részesei voltak a győzelemnek. Tizenöt évvel korábban az iskolapadból kerültek a frontra, zömükben ott váltak érett férfiakká, s minthogy ők maguk alacsonyabb rangban harcolták végig a háborút, rendszerint az általuk írott művek hősei is egyszerű kiskatonák, csoport, raj, üteg vagy zászlóalj parancsnokai, őrmesterek vagy esetleg hadnagyok. Műveikre jellemző, hogy az eseményeket a kiskatona szemszögéből, a lövészárokból, a kicsiny magaslatokról, a „talpalatnyi földekről” szemlélik. E sorkatonákat szerepeltető írók gyakorta igen kritikus hangot ütnek meg. Nem tesznek különbséget az embertelen német és szovjet parancsnokok között. Műyük erkölcsi tanulsága a ma olvasójához szól. E ma is alkotó írók legjelentősebb képviselői V. Bikov, J. Bondarev G. Baklanov. A kritikusok eleinte igen kemény bírálatokban részesítették őket, átfogó háborús panorámákat követeltek tőlük. Gondoljunk G. Baklanov: Talpalatnyi föld című művére, mely 1959-ben jelent meg, és amely szemléletesen érzékelteti Baklanov ars poeticáját is. „Ha majd egyszer véget ér a háború, és az emberek visszagondolnak rá, bizonyára csak a nagy csatákról fognak megemlékezni, amelyekben eldőlt a háború kimenetele és az emberiség sorsa. A háborúból mindig csak a híres, nagy csaták vésődnek az emlékezet-

be. A mi hídfőállásunk aligha számítható ezek közé: Ennek a hídfőállásnak sorsa annyi, mint egyetlen ember sorsa, amikor embermilliók sorsáról van szó. Pedig mellesleg a milliók sorsának eldőlte gyakran egyetlen ember sorsával kezdődik.”¹ Baklanovnak azt is szemére vetették, hogy a félelemérzést naturalista módon ábrázolja, akárcsak a halál borzalmait. G. Barabás szerint a művében rejlő fő veszély a deheroizáció, amit már az 1954-ben megtartott írókongresszuson híráltak. Az ilyen jellegű művek jelzik az emberi sorsok iránt megnövekedett érdeklődést. (L.: J. Bondarev korai kisregényeit, Az utolsó ágyúlövéseket és A zászlóaljok tüzet kérnek címűt.) Egészében véve e művekről elmondható, hogy a valóság szintéziséből születtek és magukon viselték az írók eszmei útkeresését. Az 1956-tól napjainkig terjedő szakaszon belül a 70-es évek irodalma külön figyelmet érdemel. E korszakra a téma továbbfejlését a jellemző. A szerzők nagy figyelmet fordítanak a hősök pszichológiai ábrázolására, felhasználva a dokumentumokat, példázatokot és szimbólumokat. (L.: V. Bikov 1970-ben megjelent Az út végén című kisregényét, vagy az 1972-ben ugyancsak az ő tollából megjelent Obeliszket. De említhetném a közelmúltban megjelent Elmész, de visszatérsz-e? című kisregényt is. E művekben az ember magatartása, viselkedése iránti fokozott érdeklődés igen szemléletesen jut kifejezésre. Bikov művei vitatkozásra ösztönzik mind a kritikusokat, mind az olvasókat. Művészete eredetiségét, sajátosságát bizonyítja, hogy a kritikusok közül többen, így A. Bocsarov, L. Lazarev és A. Adamovics napjainkban már „bikovi kisregényről” beszélnek. Az utóbbi huszonöt évben keletkezett háború ihlette irodalmi művek sorában Bikov egyéni hangvétellű kisregényeit figyelmen kívül hagyni lehetetlen. Az író esetében a háború egy életre szóló kimeríthetetlen alaptéma, melyhez Bikov újra meg újra visszatér. Őt azonban, aki ifjúként az iskolapadból került a frontra, nem a háború csatái, nem a hadiesemények foglalkoztatják. Figyelmének középpontjában az ember viselkedésének vizsgálata áll. Hőseit általában nem hétköznapi szituációba helyezi. Döntésre készíti őket, mely döntésmeghozatal során vizsgáznak emberségből, hazaszeretetből, bátorságból. Az író népszerűségét az is fokozta, hogy ő arról írt, amiről író társai nem mertek vagy nem akartak írni. Közvetlenül a háború után a monumentális tablók bemutatása volt a divatos. Az írók a közel ezeröt száz napig tartó harc nappalainak és éjszakáinak bemutatására, azaz a háború teljességének ábrázolására törekedtek. E korábbi művek hőse is az orosz nép, de e hősök inkább szent hősök, mint emberi tulajdonságokkal felruházott, a halált is féltő hús-vér Tyorkin típusú hősök voltak. E korábbi kor írói szentségtörésnek tekintették a személyek tragédiájáról szóló írást akkor, amikor a háború az egész nép nagy tragédiája volt. Bikov Solohov: Emberi sors című művének megjelenése után Baklanovhoz és Bondarevhez hasonlóan szakítani mert ezzel a szemlélettel. Műveiben figyelmét az ember belső lelkivilága ragadja meg, őt a hősök vagy árulók viselkedésének mozgatórugói érdeklik. Nem a „hogyanokra”, hanem a „miértekre” keresi a választ. Bírálói azzal vádolták, hogy a kis „talpalatnyi földek” és lövészárkok igazsága csak rész igazság. Bikov szerint azonban húsz évvel a háború befejezése után illő a háború bemutatása, ábrázolása terén is előbbre lépni. Kíváncsok ez szerinte annál is inkább, mert a

¹ Napjaink szovjet irodalma 1974. 389. o.

részigazság a teljes igazság jobb megértéséhez segít hozzá minket még akkor is, ha néha látszólag annak ellentmond. A kis egységek harcosai, a lövészárkokban küzdők-maga a győzelmet kívívó nép. Bikov hősei viselkedésével érzékeltetni kívánja, mekkora áldozathozatalt követelt a háború az emberektől. Kisregényeinek szereplői többnyire egységüktől elszakadt magányos hősök, akiknek döntenük kell, becsületesen a halált válasszák-e, amit csupán árulás útján kerülhetnének el, vagy a bajtársaik elárulása és feláldozása árán megvásárolt életet, ami erkölcsi pusztulásukkal egyenértékű. Az író pozitív hősei a sorstól csak azt tudják kikényszeríteni, hogy emberhez méltó módon pusztuljanak el. Így cselekszik a Hajnalig élni című kisregény Ivanovszkij hadnagya, így jár el az Alpesi ballada Iván Tyereskája, a halálnak ezt a formáját választja Az út végén című kisregény Szojnyikovja, és így végzi életét az Obeliszsk Moroz tanítója.

Bikov szinte minden művében azt vizsgálja, hogyan nyilvánul meg az „én” a nem hétköznapi szituációkban, feszült határhelyzetekben, stresszhatások közepette. Szinte minden művében hőseit egymással vagy az ellenséggel ütközteti, döntéseiknek láncolatát mintegy matematikailag kielemez. Hősei viselkedésére a magyarázatot múltjukban, neveltetésükben véli felfedezni. Támadói szemére vetik, hogy ismétli magát, munkásságát gyakorta a „bezárt kör” jelzővel illetik. Leszögezhető azonban, hogy egy író munkássága nem attól lesz érdekes vagy sablonos, művészi vagy művészietlen, hogy az élet mely területéről ír. Lehet írni a falu életéről, háborúról, termelésről, tudományos problémáról is unalmasan. A hangsúly a „hogyanon” van, továbbá azon, hogy aktuálisak-e ma is azok az erkölcsi kérdések, amelyeket az író az adott művekben megfogalmaz. A Bikov művei körül támadt rosszulindulatú megnevezés, a megannyi elmarasztaló ítélet – amelyek néha még a hazafiatlanságot és belorusz nacionalizmust is szemére vetik – a múlté. Művei aktualitása szembeűnő, a bennük megfogalmazott erkölcsi tanulság a ma olvasójához szól, kisregényeinek pozitív hősei áldozatukat a ma emberért hozták. A ma emberének ellenben kötelessége hasznosan élni azzal a lehetőséggel, amit az elődöktől kapott örökül.

Tematikai szempontból V. Bikov munkásságához áll közel az ugyancsak belorusz A. Adamovics író háború ihlette Hatinyi harangok (1972) című kisregénye, valamint V. Raszputyin 1974-ben napvilágot látott Éljen és emlékezz! című regénye. Bikov és Adamovics témaválasztását a háborúban különösen sokat szenvedett belorusz néppel való együttérzés motiválja. Ezek az írók nem tudják és nem is akarják feledni a köztársaságukat ért borzalmakat. Az áldozatul esettekkel szemben is kötelességüknek tekintik a múltra való emlékeztetést. (Mint ismert, a fasiszta katonai gépezet támadását elsőként felfogó belorusz népnek 4 milliós emberáldozatot kellett hoznia a győzelemért. Az ellenség városainak és falvainak ezreit perzselte fel. Kisregényeikben ez az elesettek iránt érzett fájdalom süt át. Műveikkel a harangokat verik félre, emlékeztetnek az értünk, túlélőkért hozott áldozatok nagyságára. Ugyanakkor el is gondolkodtatnak; tudunk-e élni azzal a szabadsággal, amelyért az „apák” akkora árat fizettek?

V. Raszputyin az Éljen és emlékezz! című művében az árulás lélektanának vizsgálatára vállalkozik. A regény hőse nem hasonlítható az eleve árulásra készülő Darvak kiáltása című bikovi kisregény Psenicsnijéhez. Guszkov in-

kábh Az út végén kisregény Ribakjával állítható párhuzamba. Mint ismert Guszkov úgy töltött három évet a fronton, hogy ott kivette részét a háború rá eső részéből. Nem ügyeskedett, a háború terhét nem próbálta más vállára áthárítani. Derék viselkedésével kitüntetésekért érdemel ki, életét teszi kockára. A fordulat akkor következik be a hős életében, amikor sebesüléséből felépülve a parancs értelmében vissza kell térnie egységéhez. Ez csalódással tölti el, hiszen ő már beleélte magát abba, hogy néhány napot otthon tölthet. Mivel a település közel fekszik a kísértés a hazalátogatásra még nagyobb. Guszkov nem gondol dezertálásra, hiszi, hogy egy-két napos késésért nem fogják felelősségre vonni. A háborús körülményekkel azonban nem számol. Rá kell döbhenie, hogy önkényes lépéséért hadbíróság fenyegeti. A felelősségre vonás elől menekülve dönt a dezertálás mellett. E lépésének következményét egész életében viselnie kell. Vadként bújdosva kell emlékeznie arra, hogy elárulta hazáját. Kitaszítotttsága embergyűlölővé teszi. Akiért életét tönkretette, azt tettével öngyilkosságba kényszeríti. Élete értelmét veszti. Guszkov gyávaságával magát erkölcsileg semmisítette meg, családját pedig fizikai megsemmisülésbe taszítja.

Mind A. Adamovics a fentebb említett művében, mind V. Raszputyin *Élj és emlékezz!* című regényében a felvetett összetett erkölcsi problémák ábrázolásával és egyéni megválaszolásával azt bizonyítják, hogy a háborús téma kimeríthetetlen és aktuális marad még hosszú évtizedeken át. Csak alátámasztják e megállapítást az utóbbi években keletkezett művek. (L.: J. Bondarev: *Part, Választás és V. Bogomolov: 1944 augusztusában* című regényét, továbbá a közelmúlthban közzétett, magyarra még le sem fordított bikovi *Znak bedü* című kisregényt, mely a háborús irodalomnak és a falusi életről szóló műveknek sajátos ötvözete.

A háborúról szóló irodalmi művek csoportosítása során az egyes korszakhatárok kijelölésénél, megvonásánál nem törekedhettem a teljességre, csupán a főbb, az adott korszakra jellemző sajátosságokat igyekeztem kiemelni, melyeket meghatározónak, a korra általános érvényűnek vagy jellemzőnek éreztem. Megállapításaimat igyekeztem a viszonylag nagyszámú konkrét művekre tett utalásokkal alátámasztani.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Napjaink szovjet irodalma Gondolat 1974
2. А. Адамович: Горизонты белорусской прозы, Издательство „Советский писатель” Москва 1974.
3. В. Апухтина: Современная советская проза Москва. 1977.
4. И. Дедков: Василь Быков, Москва: „Советский писатель” 1980
5. История белорусской советской литературы, Минск „Наука и техника” 1977
6. История русской советской литературы Издательство „Высшая школа” Москва 1970
7. Л. Лазарев: Василь Быков, Москва „Художественная литература” 1979.
8. Р. Комина: Современная советская литература, Москва „Высшая школа” 1978.

Резюме

В данной статье рассматривается вопрос периодизации военной литературы и своеобразие, важнейшие особенности литературы отдельных периодов. Автор в работе выделяет в литературе о войне три периода, каждый из которых имеет свои особенности, коренящиеся в эпохе и связанные изменениями в политической жизни страны. Эти три периода следующие:

литература 1941—1945 годов,

литература 1946—1956 годов,

литература с 1957 по наши дни.

В статье рассматривается, в основном, своеобразие третьего периода. Отводится также определённое место произведению Шолохова „Судьба человека” и быковским повестям последних лет.